

ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ЯК СЕМАНТИЧНИЙ ПРОЦЕС МОВНОЇ ДИНАМІКИ (НА МАТЕРІАЛІ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 20-ТИ ТОМАХ)

У статті розглянуто інноваційну термінологію, яка увійшла в новий Словник української мови. Акцентовано увагу на лексико-семантичних неологізмах, показано, що семантична неологізація стала одним із процесів, який активно сприяв розширенню словникового складу українського мови.

Ключові слова: інноваційні процеси, неологізація, термін, модифікація, семема, сема, архісема.

В статье рассматривается инновационная терминология, которая вошла в новый Словарь украинского языка. Акцентируется внимание на лексико-семантических неологизмах, показано, что семантическая неологизация стала одним из процессов, который активно отобразился на расширении словарного состава украинского языка.

Ключевые слова: инновационные процессы, неологизация, термин, модификация, семема, сема, архисема.

In the article we study the innovation terminology which is shown in the new dictionary on Ukrainian language. The special emphasis is made the lexico-semantic neologismus, we show the fact semantic neologisation became one of the processes, which actively favoured the enlargement of Ukrainian language vocabulary. Based on component analysis investigates semantic neologisms encountered by determinologization, Generating set basic model that formed the basis for them, as well as the functioning of innovative items in the Ukrainian literary language.

Key words: processes of innovation, neologisation, term, modification, sememe, seme, archiseme.

Питання мовної динаміки завжди було в полі уваги науковців, оскільки процес змін у системі мови, спричинений ускладненням форм суспільного буття, розвитком людського пізнання навколошньої дійсності, а також різноманітними перетвореннями у світі речей, є постійним і безперервним. Останніми десятиліттями, у період значних перетворень у різних сферах життя соціуму, така увага мовознавців посилилась.

Зрозуміло, що найвиразніше відображає зміни в мовній системі її лексичний рівень, адже, як відомо, лексико-семантична система (на відміну від інших мовних систем) характеризується найбільшою відкритістю для постійного поповнення новими одиницями (словами та значеннями), безпосередньо пов'язана з об'єктивною дійсністю, віддзеркаленням якої вона є [1].

Нині цікавість учених торкається різних аспектів розвитку лексичного рівня мови. Питання процесу неологізації на сучасному етапі функціонування лексико-семантичної системи представлено в працях таких дослідників, як Т.О. Бевз, Л.А. Лисиченко,

С.С. Лук'яненко, Д.В. Мазурик, Л.Б. Мартинова, О.Г. Муромцева, І.А. Самойлова О.А. Стишов, О.О. Тараненко, Л.М. Філюк та ін. Проте вивчення неологічних входжень лишається актуальним з-поміж важливих питань сучасного мовознавства.

На сьогодні можливість провести об'єктивний аналіз динаміки української лексики надає новий Словник української мови в 20-ти томах (надалі – СУМ-20). Ця лексикографічна система являє собою найбільш повне зібрання лексики української мови – понад 180 тис. реєстрових словникових одиниць, а також з максимальною повнотою представляє неологічні входження в різних сферах функціонування української мови. СУМ-20 укладено вченими Національної академії наук України та викладачами вищих навчальних закладів у межах національної програми «Словники України». У його основу ліг тлумачний Словник української мови в 11-ти томах (надалі – СУМ-11), матеріали лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 76 млн словоживань, та лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, яка містить понад 6 млн карток. СУМ-20 створений із використанням нової комп'ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонду НАН України.

Процес неологізації лексичного складу мови здійснюється різними шляхами, їй одним з основних є семантична неологізація. Дослідники стверджують, що останнім часом збагачення складу лексики здійснюється через появу лексико-семантичних новотворів, які виникли в результаті модифікації значення наявних у мові слів: «Відбулося своєрідне «збільшення» української мови в комунікативному просторі України, розширення її функцій, збагачення структурних засобів» [2 (2: 8)]. Зазначена тенденція виявляється в тому числі й у появі нових термінологічних найменувань, яка відбувається на фоні нового науково-технічного прогресу: розширення функцій науки в сучасному суспільстві, лавиноподібне зростання інформації в науковому середовищі, розвиток нових галузей знань та ін.

У лексичній системі інтенсивність змін відображається в значному збільшенні термінів, а також у виході термінологічних одиниць за межі вузькoproфесійного використання.

Зверненість мовних терміносистем до динамічних процесів реалій сьогодення спричинило до пошуків нових найменувань, серед яких одним із провідних явищ став процес детермінологізації, який охопив широке коло слів літературної мови та обумовив рух в їхній семантиці, сприяв змінам семантичної структури.

Як показав досліджуваний матеріал, значна кількість термінів розширила свої потенційні можливості й вийшла за межі окремої спеціалізованої сфери. Ця тенденція розвитку лексико-семантичної системи мови, відзначають науковці [3; 4; 5], пояснюється перш за все популяризацією слів із різних терміносистем – через мас-медіа, художню, науково-популярну літературу, Інтернет та ін., а здатність слова виступати терміном іншої сфери є потенційною властивістю термінологічних одиниць лексичного складу.

Вплив дії детермінологізації поширюється на найрізноманітніші тематичні групи слів. Зокрема, серед лексики наукової сфери найбільш піддалися семантичній трансформації лексеми на позначення понять біології та медицини.

Так, у досліджуваний період значно збагачується склад біологічної лексики. Ця термінологічна система в пошуках нових слів нерідко використовує внутрішні ресурси інших термінологічних систем.

Наприклад, семантична інновація в слові *інгібітор* постала як наслідок переосмислення лексичної одиниці, що раніше належала до словника хімії. Первинне значення ‘речовина, що сповільнює хід хімічних реакцій або припиняє їх’ (*хім.*) стало мотивуючим для походного (‘природна або синтетична речовина, що пригнічує активність ферментів або цілком припиняє їх дію, у результаті чого порушується нормальні обмін речовин в організмі’) (*біол.*), що проілюстровано в СУМ–20: *Природними інгібіторами в організмі є продукти обміну речовин (з наук. літ.)*. Семантичні трансформації вихідного значення відбуваються за такою схемою: збереження архісеми ‘речовина, що сповільнює (пригнічує) якийсь процес’, та заміна диференційної семи в результативному значенні (‘ферменти, організм’), яка вводить цей ЛСВ в терміносистему біології.

Творення біологічних термінів відбувається я за іншою семантичною моделлю. Так, на основі значення лексеми *ендодерма* – ‘внутрішній шар клітин первинної кори в стеблах і коренях вищих рослин’ (*бот.*) з’явилось нове – ‘внутрішній шар стінки тіла кишковопорожнинних тварин’ (*біол.*), проілюстроване наступним прикладом: *Ендодерма кишковопорожнинних виконує травну функцію (з навч. літ.)*. Архісема ‘внутрішній шар клітин кори’ зазнала модифікації; трансформувавшись в іншу – ‘внутрішній шар стінки тіла’; диференційні семи ‘у стеблах і коренях вищих рослин’ змінюються на інші – ‘стінка тіла кишково-порожнинних тварин’).

Так само розширився семантичний обсяг слова *альтерація*. Первинне його значення стосувалося музичної сфери й мало значення ‘підвищення або пониження звука на півтон або на цілий тон’. На його основі розвинулася твірна семантика ‘зміна функції та будови клітин, тканин, органів під впливом пошкоджувальних дій’, яку можна прослідкувати через ілюстрацію: *На основі моррофункціональних і експериментальних досліджень установлена головна роль первинної судинної альтерації, яка призводить до тромбоутворення (з наук. літ.)*. При цьому відбулася модифікація архісем ‘зміна звука’ → ‘зміна функції та будови клітини, тканин, організмів’ та зміна диференційних сем ‘півтон, тон’ → ‘вплив пошкоджених дій’.

Крім того, процес детермінологізації значною мірою задовільних потреби номінації, розширивши засоби мовного вираження й в інших галузях науки. Мовознавці назначають, що «Інтеграція і «синтезування» різних наук настільки характерні для нашого часу, що неминуче ведуть і до взаємопроникнення термінологій відповідних наукових дисциплін» [6: 103]. Завдяки взаємодії терміносистем наявні в мові термінологічні одиниці постійно мігрують з однієї галузі знань в іншу, розширяючи межі свого функціонування. «Розширення сфери функціонування терміна, знання його більшою частиною носіїв мови можуть викликати розгалуження семантичної структури терміна в новій системі внаслідок нового термінологічного значення. Тобто термін використовується в новій номінативній функції, отримавши іншу денотативно-сигніфікативну зіставленність, він стає двоплановим словесним знаком» [7: 210].

Розглянемо інноваційні лексико-семантичні варіанти, що відображають поняття медичної галузі діяльності, у яких описана вище модель (збереження архісеми і зміна диференційних сем) стала основною для утворення семантичних новацій. Саме таким чином відбулося переосмислення слова *аспіратор*, яке використовувалося в технічній термінології із семантикою ‘прилад для всмоктування газів, повітря та ін. з метою визначення їх

хімічного складу, вмісту вологи і т. ін.⁷ У новому СУМ–20 цей мовний знак розширює свою семантичну структуру через вживання слова в іншій термінологічній системі – у сфері медицини – відповідно із значеннями ‘прилад для проведення аспірації (у 2 знач.)’ (*аспірація* – ‘відсмоктування різних рідин, дрібних часточок чого-небудь або повітря з порожнин, дихальних шляхів і т. ін. за допомогою спеціального приладу’). Вторинну номінацію цієї лексеми можна простежити через наступну ілюстрацію: *Ще кілька коротких серій електрогідрравлічних ударів і камінці у вигляді піску вимивають з операційного поля за допомогою спеціально сконструйованого аспіратора (із журн.).* Архісема ‘прилад’ є спільною для всіх ЛСВ, відмінною є диференційні семи, які вказують на призначення приладів.

Таким же чином утворилися семантичні новації у структурі слів *ганглій* (‘скупчення нервових клітин, волокон та їхньої супровідної тканини у людини і тварин; нервовий вузол (анат.) → ‘невелика пухлина, кіста на суглобі’ (мед.) (*Найчастіше ганглій виникає в ділянці лучезап'ястного суглоба (з наук. літ.), гіпотонія* (‘зниження в людини напруження (тонусу) будь-якої тканини, органа’ (фізл.) → ‘знижений артеріальний тиск’ (мед.) (*Гіпотонія може бути наслідком інфаркту, нервово-ендокринних та інших захворювань; існує також фізіологічна гіпотонія у здорових людей (з наук. літ.). Хронічна первинна гіпотонія виявляється головними болями, запамороченням, поганим сном, серцебіттям та ін. (з наук.-попул. літ.).*)

За подібною схемою з’являється семантичний неологізм у слові *абразія*. Значення, яке фіксував до цього СУМ–11, уживалося на позначення терміна геології ‘процес руйнування берегів морів, озер, водосховищ хвилями’. Розширення семантики цього слова сприяло поповненню термінологічної системи медицини. Прихованій елемент архісеми первинного значення – ‘руйнування, тобто порушення цілісності’ – стимулював появу нового ЛСВ ‘вискублювання матки, ямки зуба’ (*Робити абразію матки*).

Розвиток нового значення в сфері медицини характерний також для лексеми *грануляція* (‘надання речовині форми гранул; гранулювання’ (спец.) → ‘утворення сполучної тканини із зернистою поверхнею внаслідок гострія ран та виразок’) (мед.) (*Бджолиний клей розм’якшує рубцеву тканину, стимулює грануляцію й регенерацію пошкоджених ділянок шкіри (з наук.-попул. літ.). При пораненнях застосовуються примочки з настою свіжої рослини спориш (заспокоює біль і сприяє розвиткові грануляції*) (із журн.), яке відбулося на основі актуалізації семи ‘зовнішня ознака’. Вказівка на подібність за формою міститься в диференційних семах семем ‘форми гранул’ та ‘зерниста поверхня’.

В інших випадках семантичних трансформацій слів медичної галузі спостерігаємо процеси зміни архісеми вихідного значення та появу нових диференційних сем. Моделювання нових значень відбулося на основі використання семантичної близькості архісем вихідних значень та диференційних сем деривата: *гіпотрофія* (‘зменшення об’єму органа або його частини’ (біол.) → ‘хронічний розлад харчування у дітей, що виражається у схудненні або недостатньому наростанні ваги і супроводжується низкою хворобливих порушень’ (мед.) (*Гіпотрофія зустрічається переважно у дітей до двох років, частіше на першому році життя (з наук. літ.). За часом виникнення гіпотрофії ділять на вроджені (внутрішньоутробні, пренатальні) і набуті (постнатальні) (з наук.-попул. літ.).*), *синкопа* (‘zmіщення музичного наголосу з сильної долі такту на слабку’ (муз.),

‘випадіння звука або групи звуків у середині слова’ (*лінгв.*) → ‘глибока непримітність, спричинювана раптовим занепадом серцевої діяльності’ (*мед.*).).

Як бачимо, розвиток термінологічного пласти лексики відбувається за тими ж законами, що діють в лексичній системі в цілому, «як ферментуючий компонент наукової мови термінологія формується під впливом тих закономірних еволюційних змін, яких зазнає мова у ході свого поступу. Семантичне ядро кожної термінологічної системи становить невелику групу поняттєво об’єднаних лексем, які... зазнають певної концептуальної семантизації» [7: 34]. Внутрішня властивість лексичної системи – здатність до семантичного мігрування вербальних знаків, а також зовнішній стимул мовної динаміки – розвиток наукової діяльності людини – дають можливість реалізуватися власне мовному потенціалу в збагаченні словникового складу.

Вивчений лінгвістичний матеріал дозволяє дійти висновків, що розширення медичної та біологічної терміносистем за рахунок процесу детермінологізації, у якому термін мотивує появу нового терміна, відбувається за такими основними семантичними моделями: *збереження архісеми та зміна диференційних сем, модифікація архісеми та зміна диференційних сем, зміна архісеми та додавання (зміна, випадіння) диференційних сем*. Аналіз цього неологічного процесу дає можливість стверджувати, що однією з основних тенденцій лексико-семантичної системи української мови на сучасному етапі її функціонування є інтелектуалізація, оскільки словник мови збагатився інноваційними термінами, зафікованими в СУМ–20, які демонструють активний розвиток галузей наукового знання, зокрема біологічної та медичної.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і семна структура слова / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1984. – №1. – С. 25–32.
2. Баранник Д. Х. Українська мова на порозі ХХI століття / Д. Х. Баранник // Дослідження з лексикології та граматики української мови : [зб. наук. пр. Т. 2. / за ред. Д. Х. Баранника]. – Дніпропетровськ : Навч. книга, 2000. – С. 6–15.
3. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [моногр.] / Стишов О. А. – К. : Вид. Центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
4. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на поч. ХХ ст. / Муромцева О. Г. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.
5. Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка / Филин Ф. П. – М. : Наука, 1981. – 326 с.
6. Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32–46.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підруч.] / Панько Т. І., Kochan I. M., Mačiuk G. P. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.